

НАРОДЖУВАНІСТЬ ТА ДЕМОГРАФІЧНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ У 1950-х – 1980-х РОКАХ

Ірина Омелюх

BIRTH RATES AND DEMOGRAPHIC POLICY IN UKRAINE DURING THE 1950s – 1980s

Iryna Omeliukh

The second half of the 20th century witnessed major transformations in the demographic structure, including fertility dynamics, which also affected the Ukrainian region, from a short-term rise – the so-called «compensatory» fertility growth – in the early postwar years to a steady decline during the 1950s and 1980s. These trends reflected a complex interplay of social, cultural, economic, and political changes. Rapid urbanization processes, growth in female employment and education, gender imbalance in the population structure against the backdrop of economic instability, housing shortages, low contraceptive culture, and record abortion rates contributed to the intense decline in fertility during this period. Although motherhood as a social institution was always in the center of attention of official ideology and family policy, which was characterized by a high level of pronatalism and paternalism, attempts to regulate these processes by the state proved to be unsuccessful.

The article mainly uses statistical data to examine the major trends in the fertility structure in the period from 1950 to 1989, analyzing fertility rates in different age groups of women and overall fertility rates in Ukraine during these decades. The main factors of fertility decline and the peculiarities of the dynamics of this process are considered. The article traces the changes in the reproductive behavior of women of different generations, including the trend toward younger motherhood, early cessation of childbearing, and the tendency to establish a small family model in the postwar generations. The impact and significance of the re-legalization of abortion in 1955 on the demographic situation is analyzed. The research shows how the state responded to disappointing demographic trends, characterizes the main directions of Soviet family policy, and reveals the role of state initiatives and social programs designed to encourage motherhood and stimulate fertility.

Keywords: birth rates, fertility decline, motherhood, reproductive behavior, abortion, family policy, Ukrainian SSR, 1950–1980.

Після Другої світової війни у світі спостерігалися значні демографічні зрушення. Найбільш відчутними ці зрушення були у сфері народжуваності: короточасний демографічний підйом перших повоєнних років змінився стійким і затяжним спадом надалі; суттєво змінилася репродуктивна поведінка жінок повоєнних поколінь. Ці зміни не оминули й Україну, хоча тенденції народжуваності мали тут свої особливості. *Мета статті* – окреслити динаміку змін в структурі народжуваності в Україні впродовж 1950-х – 1980-х років, чинників зниження народжуваності та змін репродуктивної діяльності жінок різних поколінь.

Починаючи з другої половини ХХ століття в Україні утвердилася модель ранніх та універсальних шлюбів – рівень шлюбності тут був найвищим в Європі при найнижчому середньому віці першого одруження. З роками він лише стабільно знижувався: приміром, середній вік жінки при першому заміжжі до кінця 1980-х років знизився з 23,5 років до 20,5 років, і був найнижчим в СРСР – за цим показником Україна випереджала навіть республіки Центральної Азії та Кавказу, де жінки традиційно рано виходили заміж (Hilevych 2016, р. 37; Darsky & Scherbov, р. 12–13). Такі зміни у віковій моделі шлюбності в Україні не могли не вплинути на тенденції, пов'язані з народжуваністю – ранній шлюб найчастіше передував ранньому батьківству, тож вікові показники народжуваності також очікувано знизилися.

Найбільші коефіцієнти народжуваності в Україні спостерігалися у молодих жінок 20–24 років – саме на цю вікову групу з другої половини 1950-х років змістився максимум дітородної активності, який раніше спостерігався серед жінок 25–29 років (Стешенко 2010, с. 5–6). Наприклад, на початку 1960-х років цей коефіцієнт становив 146,0–151,8 на 1 000 жінок, а наприкінці 1980-х років – 165,9–174,1 на 1 000 жінок (див. табл. 1). Середній вік матері при народженні першої дитини у 1950–1980-х роках перебував у діапазоні 22–24 роки з тенденцією до зниження з роками (див. табл. 2). Саме цей вік (до 25 років) у суспільній свідомості конвенційно утвердився як найкращий для першого материнського досвіду.

Таблиця 1.

Вікові коефіцієнти народжуваності (на 1000 жінок), в Україні, у 1960 – 1989 роках

Рік	Вікова група						
	<20	20–24	25–29	30–34	35–39	40–44	45+
1960	34,2	151,8	133,6	82,8	42,1	11,4	1,2
1961	34,3	150,1	128,3	77,5	36,6	10,8	0,9
1962	29,9	146,0	131,6	75,9	35,1	11,2	0,8
1963	28,2	149,9	126,1	72,9	33,8	10,5	0,9
1964	24,4	145,4	120,5	69,6	31,4	9,9	1,0
1965	24,4	139,9	111,5	69,8	30,7	9,3	0,9
1966	27,2	147,6	116,5	75,7	31,3	9,0	1,0
1967	29,1	150,8	112,4	75,9	30,0	8,2	0,9
1968	32,9	152,9	109,6	73,8	28,5	7,8	0,8
1969	31,3	154,6	108,8	70,2	28,3	7,3	0,8
1970	34,7	164,5	110,5	68,6	29,6	6,9	0,6
1971	35,7	169,0	111,0	68,2	30,9	6,7	0,5
1972	37,1	170,8	114,2	65,5	31,2	6,5	0,4
1973	37,1	161,0	110,3	62,1	30,1	6,3	0,4
1974	39,5	164,8	113,6	60,3	28,0	6,0	0,3
1975	40,4	164,3	112,7	58,8	26,0	6,4	0,4
1976	43,3	166,9	111,8	55,9	24,1	6,5	0,3
1977	42,8	159,6	108,2	56,3	22,0	6,3	0,3
1978	45,1	162,7	106,2	53,7	19,7	5,7	0,3
1979	46,7	164,2	102,6	53,5	18,4	4,9	0,3
1980	49,3	165,9	101,2	51,2	17,5	4,3	0,3
1981	47,3	159,5	101,2	51,7	18,0	4,1	0,3
1982	49,0	164,8	100,3	50,9	19,3	3,7	0,3
1983	50,2	174,9	114,2	57,1	20,7	3,5	0,2
1984	51,7	175,5	110,4	54,0	20,4	3,4	0,2
1985	51,4	170,0	107,5	51,9	19,7	3,4	0,1
1986	52,9	176,3	112,6	56,7	21,9	3,9	0,1
1987	52,4	173,7	108,6	53,0	20,5	4,4	0,1
1988	54,4	174,1	105,4	51,3	18,9	4,1	0,1
1989	55,4	165,9	95,5	46,1	17,0	3,9	0,1

Джерело: DemoscopeWeekly, без дати, Возрастные коэффициенты рождаемости (на 1000 женщин), 1960–2016.

Середній вік матері при народженні дитини, зокрема за порядком народжених дітей, в Україні, у 1959–1989 роках

Роки	*СВН	*СВН1	*СВН2	*СВН3	*СВН4	*СВН5
1959	27,5	24,3	28,2	31,1	33	36,6
1965	27,1	24,1	28,2	31,1	33,1	36,2
1970	26,5	23,5	28	30,8	32,8	35,6
1975	26,1	23,2	27,7	30,7	32,7	35,6
1980	25,4	22,8	27,7	30,1	32,1	34,9
1985	25,3	22,6	26,9	29,8	31,5	34,4
1989	25	22,4	26,7	29,7	31,4	34,2

*СВН – Середній вік матері при народженні дитини.

*СВН1 – Середній вік матері при народженні першої дитини.

*СВН2 – Середній вік матері при народженні другої дитини.

*СВН3 – Середній вік матері при народженні третьої дитини.

*СВН4 – Середній вік матері при народженні четвертої дитини.

*СВН5 – Середній вік матері при народженні п'ятої дитини.

Джерело: Human Fertility Database (HFB), undated, Ukraine. Period summary indicators – Mean age at birth – By birth order, 1959–2013.

Водночас помітно зростала народжуваність у жінок наймолодшого дітородного віку – 15–19 років. Якщо серед жінок, народжених у довоєнний період, народжуваність у ранньому віці трималася на відносно низькому рівні, то у жінок, народжених після Другої світової війни, спостерігався справжній бум ранніх народжень (Стешенко 2010, с. 4). Так, у 1960-х роках коефіцієнт народжуваності серед жінок цього віку коливався у межах 24,4–34,2 на 1000 жінок (див: табл. 1), стабільно зростав упродовж наступних десятиліть, особливо з другої половини 1970-х років, та до кінця 1980-х років він збільшився до 55,4 на 1 000 жінок (див. табл. 1). Питома вага дітей, народжених жінками, молодшими 20 років, в загальному числі народжених в УРСР наприкінці 1980-х років становила від 11,8 до 14,1% (див. табл. 3). Це було більше, ніж у будь-якій іншій радянській республіці – навіть більше, ніж у республіках Центральної Азії, де показник ранніх народжень був традиційно високим (Население СССР 1988, 1990, с. 346, 348; Демографический ежегодник СССР 1990, с. 319).

Таблиця 3.

Народжені жінками, молодшими 20 років, УРСР, 1987–1989 роки

Роки	Всього народжених у жінок, молодших 20 років	зокрема, у жінок у віці, років					Питома вага дітей, народжених жінками, молодшими 20 років у загальному числі народжених, у відсотках
		молодші за 16	16	17	18	19	
1987	89781	603	3377	10985	27487	47329	11,8
1988	94266	541	3288	11733	29119	49585	12,7
1989	97661	690	3698	12943	30724	49606	14,1

Джерела: Население СССР 1988, 1989. Статистический ежегодник. Москва: Финансы и статистика; Демографический ежегодник СССР, 1990. Москва: Финансы и статистика.

Однак суттєве «помолодшання» материнства не компенсувало зниження народжуваності в жінок середнього та старшого дітородного віку. Так, з роками зменшився коефіцієнт народжуваності серед жінок 25–29 річного віку – від 128,3–133,6 (на 1 000 жінок) на початку 1960-х років до 95,5–108,6 (на 1 000 жінок) наприкінці 1980-х років, а також досить стрімко – серед жінок у віці після 30 років, особливо у віковій групі 35–39 років – там вона за три десятиліття зменшилася більше, ніж удвічі – з 42,1 (на 1 000 жінок) у 1960 році до 17–18,9 (на 1 000 жінок) наприкінці 1980-х років (див: табл. 1). Вкрай низькими були показники народжуваності серед жінок у віці після 40 років, до того ж ці показники стабільно знижувалися з кожним роком. Народжуваність серед жінок у віці 45 та старше була не просто низькою, а радше винятковою (див. табл. 1). Якщо жінки, народжені у довоєнний період, наприклад, покоління жінок, народжених у 1921–1922 роках, до 30 років народжували 59,6% загальної кількості дітей, а до 35 років – 85,6%, то покоління молодших жінок, наприклад, народжених у 1958–1959 роках, до 30 років народжували уже 86,2% всіх дітей, а до 35 років – 96,7%, тобто дітородна активність пізніших поколінь жінок, як правило, до 35 років практично завершувалася (Стешенко 2010, с. 9).

Зростання дітородної активності у жінок молодих вікових груп сприяло появі ще однієї репродуктивної тенденції – тенденції до зростання інтервалів між пологами та до збільшення ролі дітей перших черг у формуванні плідності жінок, народжених у післявоєнні роки – частка третіх дітей та дітей вищих черговостей народження значно зменшилася у цих поколіннях жінок (Стешенко 2010, с. 10; Hilevych 2016, р. 66). Так, на одну жінку, народжену у 1945–1959 роках станом на 1989 рік (коли репродуктивна активність була уже завершена або наближалася до завершення), припадало в середньому 1,7–1,8 дитини (див. табл. 4), тоді як на одну жінку довоєнного покоління (народжену раніше 1919 і до 1939 року) припадало в середньому 2–3 дитини (див. табл. 4). Як бачимо, у молодших поколіннях жінок помітніше спостерігалось тяжіння до припинення репродуктивної діяльності після народження першої або другої дитини.

Таблиця 4.

Середнє число народжених дітей в жінок, які перебували у шлюбі,
за віком, поколінням, УРСР, 1989 рік

Покоління жінок (народжені у роки)	Вік жінок (станом на дату перепису)	Середнє число народжених дітей
1965–1969	20–24	0,69
1960–1964	25–29	1,36
1955–1959	30–34	1,72
1950–1954	35–39	1,84
1945–1949	40–44	1,82
1940–1944	45–49	1,95
1935–1939	50–54	2,04
1930–1934	55–59	2,17
1925–1929	60–64	2,24
1920–1924	65–69	2,28
1919 і раніше	70 і старші	3,00

Джерело: DemoscopeWeekly, без дати, Итоги Всесоюзной переписи населения 1989 года.

Радянська сімейна політика, що незмінно характеризувалася високим рівнем патерналізму й пронаталізму, була покликана ідеологічно заохочувати материнство, піднімаючи його престиж та стимулюючи народжуваність через фінансову підтримку, соціальні пільги та дер-

жавний захист матерів. Курс на таку політику радянська держава взяла ще у 1930-х роках, коли з'явилася Постанова ЦВК та РНК СРСР «Про заборону абортів, збільшення матеріальної допомоги породіллям, встановлення державної допомоги багатодітним матерям, розширення мережі пологових будинків, дитячих ясел і садків, посилення кримінальної відповідальності за несплату аліментів та про деякі зміни в законодавстві про розлучення» від 27 червня 1936 року (ЦИК СРСР, СНК СРСР 1936). Під час Другої світової війни та у перші повоєнні роки Постанова 1936 року була доповнена Указами Президії Верховної Ради СРСР «Про збільшення державної допомоги вагітним жінкам, багатодітним та самотнім матерям, посилення охорони материнства і дитинства, заснування ордену «Материнська слава» і «Медаль материнства» від 8 липня 1944 року та «Про розмір державної допомоги багатодітним та самотнім матерям» від 25 листопада 1947 року (Президиум Верховного Совету СРСР 1944; Президиум Верховного Совету СРСР, 1947). Відповідно до цих заходів, передбачалося збільшення матеріальної допомоги багатодітним матерям з народженням третьої дитини, збільшення декретних відпусток на час вагітності та пологів, звільнення вагітних жінок від позанормових та нічних робіт, призначення допомоги самотнім матерям на утримання та виховання дітей до досягнення ними 12-річного віку тощо¹.

Державна політика з підтримки материнства мала, однак, короткочасний ефект на стан народжуваності в Україні, сплеск якої спостерігався лише в перші повоєнні роки (1946–1951) з піком у 1949 році, у результаті компенсаційного підйому народжуваності, характерного для більшості держав світу після Другої світової війни. Повернення в сім'ї після демобілізації з армії чоловіків та вступ до шлюбу жінок, які не мали можливості створити сім'ю в роки війни, створили сприятливі для цього умови (Стешенко 2010, с. 5; Слюсар 2013, с. 22). Однак уже в наступні роки темпи народжуваності почали досить стрімко знижуватися. Як бачимо зі статистичних даних (див. табл. 5), загальний коефіцієнт народжуваності (кількість народжень на 1 000 осіб) в Україні почав знижуватися з 1952 року (22,10), і до 1953 року відбулося досить різке зниження показника – падіння на 1,6 одиниці, або приблизно на 7,2% (20,50). Надалі коефіцієнт народжуваності знижувався поступово, із незначними коливаннями – особливо починаючи з другої половини 1950-х років. Так, з 1954 року спостерігалось невелике зростання показника (21,50), що раптово знизився у 1955 році (20,00) – можливо, у зв'язку з повторною легалізацією абортів, що відбулася у цей рік. Подальше повільне зростання показника спостерігалось у 1956–1958 роках (до 21,00), й завершилося до кінця десятиліття черговим спадом (20,80). Отже, впродовж 1950-х років загальний коефіцієнт народжуваності в Україні знизився на 2 одиниці, тобто майже на 8,8%.

Таблиця 5.

Загальний коефіцієнт народжуваності (на 1 000 осіб) в Україні у 1950-х роках

1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958	1959
22,80	22,80	22,10	20,50	21,50	20,00	20,50	20,70	21,00	20,80

Джерело: DemoscopeWeekly, без дати, Общій коэффициент рождаемости (на 1000 населения), 1950–2018.

У 1960-х роках темпи зниження народжуваності були ще більш стрімкими, й загальний коефіцієнт за десятиліття спав майже на 6 одиниць, або на 28,7%, причому найбільша інтенсивність спаду припала на першу половину 1960-х років, коли цей коефіцієнт знизився більш ніж на 5 одиниць (від 20,54 у 1960 році до 15,27 у 1965 році), або майже на 25,65%. У цей період уже не спостерігалось таких коливань, як у 1950-х роках, а показник народжуваності знижував-

¹ В останні десятиліття в українській історіографії напрацьовано чимало наукових праць, у яких знайшли своє висвітлення питання, що стосуються радянської державної політики з охорони материнства та дитинства. Серед найцікавіших досліджень останніх років – кандидатська дисертація Юлії Топольницької (див. Топольницька Ю., 2018). Згадані нормативно-правові документи досить детально проаналізовані в окремих наукових розвідках як авторки дисертації, так й інших українських дослідниць, зокрема Мирослави Смольницької, Вікторії Стинської, Галини Чорній. (Див. детальніше: Топольницька Ю., 2017.; Смольницька М. 2015; Стинська В. 2014; Чорній Г. 2018).

ся з кожним роком, за винятком несуттєвого його зростання з 1965 до 1966 року (15,27–15,59). У другій половині 1960-х років темпи зниження народжуваності сповільнилися й стабілізувалися на рівні 14,65–15,59 (див. табл. 6).

Таблиця 6.

Загальний коефіцієнт народжуваності (на 1 000 осіб) в Україні у 1960-х роках

1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968	1969
20,54	19,47	18,78	17,91	16,52	15,27	15,59	15,14	14,87	14,65

Джерело: DemoscopeWeekly, без дати, *Общий коэффициент рождаемости (на 1000 населения), 1950–2018*.

Темпи зниження народжуваності в Україні мали суттєві регіональні відмінності. Приміром, у західних областях народжуваність знижувалася повільніше, а в період 1956–1959 років тут спостерігалася навіть тимчасове її зростання, після чого в наступні десятиліття народжуваність спадала відносно рівномірно й стабільно. У східних же областях ці темпи були більш помітними й стрімкішими, ніж будь-де в республіці (Hilevych 2016, р. 22–27).

Зважаючи на характер радянської сімейної політики, покликаної покращити демографічну ситуацію шляхом заохочення материнства, досить суперечливим може видаватися рішення про скасування заборони 1936 року на здійснення абортів, ухвалене Указом Президії Верховної Ради СРСР від 23 листопада 1955 року (Президиум Верховного Совета СССР 1955). Однак, декриміналізація абортів, здійснена в контексті ширшої лібералізації періоду хрущовської «відлиги», узгоджувалася з логікою політики зі стимулювання народжуваності, виходила з пронаталістських та патерналістських передумов й була цілком прагматичним державним кроком. Легалізуювши медичні аборти з метою «усунення шкоди здоров'ю жінок від позалікарняних абортів», радянська влада тим самим встановила контроль над поширеною практикою через медичні установи. Легалізація абортів дозволила забезпечити певний рівень народжуваності при збереженні високої жіночої зайнятості, а крім цього, узгоджувалася з державною підтримкою раннього материнства, оскільки аборти рідко практикувалися перед народженням першої дитини й медичні працівники здебільшого відмовляли жінок від переривання першої вагітності, що разом з низькою контрацептивною культурою та культурою планування сім'ї, сприяло швидшому народженню першої дитини одразу після вступу в шлюб. До того ж легалізація абортів ставала й своєрідним механізмом зниження кількості позашлюбних народжень, що загалом теж відповідало державній підтримці стабільної сім'ї (Hilevych 2016, р. 30, 67).

Легалізація абортів здійснювалася з очікуванням, що подальші заходи з підтримки материнства й заходи «виховного та роз'яснювального характеру» їхній вплив зможуть компенсувати (Президиум Верховного Совета СССР 1955). Та оскільки такі заходи здебільшого обмежувалися інформуванням про шкоду від абортів та не супроводжувалися при цьому поширенням знань про засоби контрацепції, доступ до яких ще й був обмеженим, медичний аборт швидко став масовим, найбільш доступним та чи не єдиним ефективним методом регулювання дітонародження. Кількість абортів в СРСР за перший рік після повторної легалізації збільшилася майже вдвічі, а через десятиліття – майже в чотири рази, досягнувши рекордних 8,5 мільйонів у 1965 році (Savage 1988, р. 1054–1055). У 1967 році на 100 пологів у СРСР виконувалося 400 абортів, означаючи, що на одну жінку репродуктивного віку припадало в середньому близько 9 абортів (Savage 1988, р.1055). Дані щодо їхньої кількості в УРСР доступні з 1970 року – з цього часу впродовж майже двох десятиліть кількість абортів залишалася приблизно на одному й тому ж рівні – трохи більше як 1,1 мільйона за рік. Найвищими були показники 1976 та 1980 років – майже 1,2 мільйона (див. табл. 7). Ці показники, ймовірно, були вищими, ніж у будь-якій іншій країні.

Кількість здійснених медичних абортів у СРСР загалом у 1955–1989 роках
та УРСР зокрема у 1970-х –1989-х роках

Роки	СРСР (загалом)	УРСР	Роки	СРСР (загалом)	УРСР
1955	2,598,761	-	1970	7,531,270	1,130,115
1956	4,724,547	-	1971	7,610,001	1,155,870
1957	5,338,738	-	1972	7,497,264	1,129,500
1958	6,128,871	-	1973	7,514,765	1,140,365
1959	6,398,541	-	1974	7,449,129	1,143,285
1960	7,038,395	-	1975	7,471,572	1,145,831
1961	7,425,507	-	1976	7,636,191	1,196,600
1962	7,774,506	-	1977	7,579,105	1,186,676
1963	8,023,290	-	1978	7,497,397	1,170,184
1964	8,408,408	-	1979	7,339,566	1,153,275
1965	8,551,351	-	1980	7,333,073	1,196,696
1966	8,337,567	-	1981	7,834,000	1,145,870
1967	7,846,354	-	1982	7,250,355	1,172,375
1968	7,645,441	-	1983	7,085,370	1,159,679
1969	7,460,316	-	1984	7,115,825	1,166,762
			1985	7,365,852	1,178,686
			1986	7,116,000	1,166,039
			1987	6,822,911	1,168,136
			1988	7,265,826	1,080,029
			1989	6,974,431	1,058,414

Джерело: Johnston W. R., 2022, *Reported or estimated abortions by republic, 1920–1991. U.S.S.R. abortions and live births by republic, 1920–1991.*

Легалізація абортів здебільшого негативно оцінюється у її впливі на стан народжуваності в СРСР, зокрема і в УРСР. Однак інтенсивність темпів падіння народжуваності у перші повоєнні десятиліття, загалом відбивала соціально-економічне становище держави – стрімкі урбанізаційні процеси, зростання жіночої зайнятості та рівня освіти, ґендерний дисбаланс в структурі населення на фоні відчутних економічних труднощів й нестачі житла аж ніяк не сприяли покращенню демографічної ситуації. Із завершенням повоєнної відбудови й досягненням відносної економічної стабільності у 1970-х роках, зміни в демографічній структурі стали менш помітними: народжуваність знижувалася відносно повільно, з незначними підйомами у різні роки, які, втім, не змінили тенденцію до зниження, однак сповільнили її інтенсивність. Загальний коефіцієнт народжуваності за цей час зменшився лише на 0,5 одиниці, або 2,96% (див. табл. 8).

Таблиця 8.

Загальний коефіцієнт народжуваності (на 1 000 осіб) в Україні у 1970-х роках

1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979
15,20	15,44	15,51	14,86	15,12	15,07	15,16	14,68	14,84	14,75

Джерело: DemoscopeWeekly, без дати, Общій коэффициент рождаемости (на 1000 населения), 1950–2018.

Певний позитивний ефект на процес гальмування спаду народжуваності мало й вдосконалення державних соціальних програм у цей період – розширення соціальної інфраструктури, зокрема мережі дитячих державних установ – ясел та садків, шкіл-інтернатів, груп і шкіл продовженого дня, а також збільшення соціальних гарантій та пільг для матерів, покликаних полегшити процес поєднання материнства з трудовою зайнятістю. Саме у 1970-х роках і на початку 1980-х років було ініційовано виплати матеріальної допомоги жінкам з вагітності й пологів у розмірі 100% заробітної плати впродовж всього періоду, а також виплати одноразової допомоги при народженні дитини; введено щомісячні виплати матеріальної допомоги малозабезпеченим сім'ям з дітьми, багатодітним сім'ям та самотнім матерям; збільшено тривалість частково оплачуваної відпустки для догляду за дитиною до досягнення нею однорічного віку, а також уведення додаткової відпустки матерям для догляду за дитиною без збереження заробітної плати зі збереженням безперервного трудового стажу до досягнення нею 1,5–2 річного віку (Стинська 2014, с. 200–202).

Такі ініціативи не зупинили загального падіння народжуваності, хоч і дещо стабілізували цей процес – у 1980-х роках темпи зменшення народжуваності були відчутнішими, але все ще не такими значними, як у 1950–1960-ті роки, й характеризувалися подібними до попереднього десятиліття коливаннями – наприклад, зростанням у першій половині 1980-х років з піком у 1983 році (15,96) й незначним підйомом у 1986 році (15,50). До кінця 1980-х років темпи зниження народжуваності стабілізувалися із загальним коефіцієнтом на рівні 13,35–14,81. За цей період коефіцієнт падіння народжуваності знизився на майже 1,5 одиниці, або трохи більше ніж 10% (див. табл. 9).

Таблиця 9.

Загальний коефіцієнт народжуваності (на 1 000 осіб) в Україні у 1980-х роках

1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989
14,84	14,60	14,80	15,96	15,60	14,97	15,50	14,81	14,42	13,35

Джерело: DemoscopeWeekly, без дати, Общій коэффициент рождаемости (на 1000 населения), 1950–2018.

Отже, динаміка народжуваності в Україні у 1950–1980-х роках загалом вписувалася у ширший загальнонарадянський контекст та відображала процеси, подібні до загальноєвропейських. Однак деякі закономірності демографічних перетворень в Україні мали свою специфіку. Хоча й тенденція до зниження шлюбного віку й «помолодшання» материнства не була унікальною, а радше характерною для регіону в цілому, в Україні вона мала виразнішу динаміку через найнижчий у Європі вік заміжжя жінок, постійне зниження середнього віку материнства, нечуваний сплеск підліткового материнства. Водночас ці зрушення не компенсували низької народжуваності серед жінок середнього та старшого репродуктивного віку, які були схильні припиняти дітородну активність з досягненням 30–35 річного віку, після народження однієї чи двох дітей. Ця тенденція призвела до утвердження моделі малодітної сім'ї та, вочевидь, найбільше вплинула на спад народжуваності, що намітився з початку 1950-х років. На загальне зниження

народжуваності вплинули соціально-економічні чинники, пов'язані зі зростанням ролі жіночої зайнятості, урбанізацією, частковою лібералізацією суспільно-політичного життя, в контексті якої зокрема було знято й заборону на аборти. Короточасний компенсаційний підйом народжуваності у 1946–1951 роках був викликаний радше природними механізмами відтворення населення, ніж на нього мала вплив демографічна політика. Державна пронаталістська політика виявилася радше неспроможною успішно реагувати на ці виклики, і лише впровадженням комплексних соціальних програм, розширенням соціальних гарантій та збільшенням фінансових стимулів материнства у 1970–1980 роках частково стабілізувала, хоч і не пододала проблему зниження народжуваності.

Список джерел та літератури

- Демографический ежегодник СССР, 1990. Москва: Финансы и статистика.
- Население СССР 1988, 1989. Статистический ежегодник. Москва: Финансы и статистика.
- Президиум Верховного Совета СССР, 1944, Указ от 8 июля 1944 г. «Об увеличении государственной помощи беременным женщинам и одиноким матерям, усилении охраны материнства и детства, об установлении высшей степени отличия – звания «Мать-героиня» и учреждении ордена «Материнская слава» и медали «Медаль материнства». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://ips.ligazakon.net/document/PC440001>.
- Президиум Верховного Совета СССР, 1947, Указ от 25 ноября 1947 г. «О размере государственного пособия многодетным и одиноким матерям». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data04/tex16335.htm>.
- Президиум Верховного Совета СССР, 1955, Указ от 23 ноября 1955 года «Об отмене запрещения аборт». Ведомости Верховного Совета СССР, №22, 425.
- СЛЮСАР, Л., 2013, Модернізація шлюбу і сім'ї в Україні: особливості радянського періоду. Демографія та соціальна економіка 1, 17–27.
- СМОЛЬНИЦЬКА, М., 2015, Материнство як соціальна функція (друга половина 1940-х – перша половина 1960-х років). Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика 20, 98–110.
- СТЕШЕНКО, В., 2010, Дослідження народжуваності й плідності у реальних поколінь жінок України: висновки для сьогодення. Демографія та соціальна економіка 1, 3–14.
- СТИНСЬКА, В., 2014, Соціальна політика підтримки материнства й дитинства в УРСР у 60–80-ті рр. ХХ ст. Людинознавчі студії 29, 197–205.
- ТОПОЛЬНИЦЬКА, Ю., 2017, Матеріальна підтримка материнства в УРСР як один із напрямків державної політики (1965–1985 рр.). Етнічна історія народів Європи 53, 158–164.
- ТОПОЛЬНИЦЬКА, Ю., 2018, Охорона материнства і дитинства в УРСР (1964–1985): історичний аспект). Канд. дис. Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 271 с.
- ЦИК СССР, СНК СССР, 1936, Постановление ЦИК СССР №65/№1134 от 27 июня 1936 г. «О запрещении абортов, увеличении материальной помощи роженицам, установлении государственной помощи многодетным, расширении сети родильных домов, детских яслей и детских садов, усилении уголовного наказания за неплатеж алиментов и о некоторых изменениях в законодательстве о разводах».
- ЧОРНИЙ, Г., 2018, Політика радянської влади щодо жінок-матерів у перші повоєнні роки (на прикладі Західноукраїнського регіону). Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник». 134, 112–116.
- DARSKY, L. & SCHERBOV, S. 1993. Marital Status Behavior of Women in the Former USSR: Regional Aspects. Laxenburg: International Institute for Applied Systems Analysis.
- DemoscopeWeekly, без дати, Возрастные коэффициенты рождаемости (на 1000 женщин), 1960–2016.
- DemoscopeWeekly, без дати, Итоги Всесоюзной переписи населения 1989 года.
- DemoscopeWeekly, без дати, Общий коэффициент рождаемости (на 1000 населения), 1950–2018.
- HILEVYCH, Y. 2016. Strong Families and Declining Fertility: A Comparative Study of Family Relations and Reproductive Careers in Soviet Ukraine. Wageningen: Wageningen University.
- Human Fertility Database (HFB), undated, Ukraine. Period summary indicators – Mean age at birth – By birth order, 1959–2013. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.humanfertility.org/Country/Country?cntr=UKR>.

JOHNSTON, W. R., 2022, Reported or estimated abortions by republic, 1920–1991. U.S.S.R. abortions and live births by republic, 1920–1991. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.johnstonsarchive.net/policy/abortion/ussr/ab-ussrrep.html>.

SAVAGE, M., 1988, The Law of Abortion in the Union of Soviet Socialist Republics and the People's Republic of China: Women's Rights in Two Socialist Countries. *Stanford Law Review* Vol.40, No. 4, 1027–1117.

References

CHORNII, H., 2018, Polityka radianskoi vlady shchodo zhinok-materiv u pershi povoienni roky (na prykladi Zakhidnoukrainskoho rehionu) [Soviet policy towards mothers in the early post-war years (based on the example of the Western Ukrainian region)]. *Zbirnyk naukovykh prats «Hileia: naukovyi visnyk»* 134, 112–116. [In Ukrainian].

DARSKY, L. & SCHERBOV, S. 1993. Marital Status Behavior of Women in the Former USSR: Regional Aspects. Laxenburg: International Institute for Applied Systems Analysis. [In English].

Demograficheskiy ezhegodnik SSSR, 1990 [Demographic Yearbook of the USSR]. Moskva: Finansy i statistika. [In Russian].

DemoscopeWeekly, bez daty, Itogi Vsesoiuznoi perepisi naseleniia 1989 goda [Results of the 1989 All-Union Population Census]. [In Russian].

DemoscopeWeekly, bez daty, Obshchii koeffitsient rozhdaemosti (na 1000 naseleniia) [Total fertility rate (per 1,000 population)], 1950–2018. [In Russian].

DemoscopeWeekly, bez daty, Vozrastnye koeffitsienty rozhdaemosti (na 1000 zhenshchin) [Age-specific fertility rates (per 1,000 women)], 1960–2016. [In Russian].

HILEVYCH, Y. 2016. Strong Families and Declining Fertility: A Comparative Study of Family Relations and Reproductive Careers in Soviet Ukraine. Wageningen: Wageningen University. [In English].

Human Fertility Database (HFB), undated, Ukraine. Period summary indicators – Mean age at birth – By birth order, 1959–2013. [Online]. Available from: <https://www.humanfertility.org/Country/Country?cntr=UKR>. [In English].

JOHNSTON, W. R., 2022, Reported or estimated abortions by republic, 1920–1991. U.S.S.R. abortions and live births by republic, 1920–1991. [Online]. Available from: <https://www.johnstonsarchive.net/policy/abortion/ussr/ab-ussrrep.html>. [In English].

Naselenie SSSR 1988, 1989, [Population of the USSR in 1988]. *Statisticheskiy ezhegodnik*. Moskva: Finansy i statistika. [In Russian].

Prezidium Verkhovnogo Soveta SSSR, 1944, Ukaz ot 8 iul'ia 1944 g. «Ob uvelichenii gosudarstvennoi pomoshchi beremennym zhenshchinam i odinokim materiam, usilenii okhrany materinstva i detstva, ob ustanovlenii vysshei stepeni otlichii – zvaniia «Mat-geroinia» i uchrezhdenii ordena «Materinskaia slava» i medali «Medal materinstva» [Presidium of the Supreme Soviet of the USSR, 1944, Decree of 8 July 1944 «On increasing state assistance to pregnant women and single mothers, strengthening the protection of motherhood and childhood, establishing the highest degree of distinction – the title of «Mother Heroine» – and establishing the Order of «Maternal Glory» and the Medal of «Motherhood»]. [Online]. Available from: <https://ips.ligazakon.net/document/PC440001>. [In Russian].

Prezidium Verkhovnogo Soveta SSSR, 1947, Ukaz ot 25 noiabria 1947 g. «O razmere gosudarstvennogo posobiia mnogodetnym i odinokim materiam» [The Presidium of the Supreme Soviet of the USSR, 1947, Decree of November 25, 1947 «On the size of the state allowance for mothers with many children and single mothers»]. [Online]. Available from: <http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data04/tex16335.htm>. [In Russian].

Prezidium Verkhovnogo Soveta SSSR, 1955, Ukaz ot 23 noiabria 1955 goda «Ob otmene zapreshcheniya abortov» [Presidium of the Supreme Soviet of the USSR, 1955, Decree of 23 November 1955 «On the abolition of the ban on abortions»]. *Vedomosti Verkhovnogo Soveta SSSR*, № 22, s. 425. [In Russian].

SAVAGE, M., 1988, The Law of Abortion in the Union of Soviet Socialist Republics and the People's Republic of China: Women's Rights in Two Socialist Countries. *Stanford Law Review* Vol. 40, No. 4, 1027–1117. [In English].

SLIUSAR, L., 2013, Modernizatsiia shliubu i simi v Ukraini: osoblyvosti radianskoho periodu [Modernisation of marriage and family in Ukraine: features of the Soviet period]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika* 1, 17–27. [In Ukrainian].

SMOLNITSKA, M., 2015, Maternynstvo yak sotsialna funktsiia (druha polovyna 1940-kh – persha polovyna 1960-kh rokiv) [Motherhood as a social function (second half of the 1940s – first half of the 1960s)]. *Ukraina XX stolittia: kultura, ideolohiia, polityka* 20, 98–110. [In Ukrainian].

STESHENKO, V., 2010, Doslidzhennia narodzhuvanosti i plidnosti u realnykh pokolin zhynok Ukrainy: vysnovky dlia sohodennia [Research on birth rates and fertility among actual generations of Ukrainian women: conclusions for the present day]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika* 1, 3–14. [In Ukrainian].

STYNSKA, V., 2014, Sotsialna polityka pidtrymky maternystva i dytynstva v URSSR u 60–80-ti rr. XX st. [Social policy supporting motherhood and childhood in the Ukrainian SSR in the 1960s – 1980s]. *Liudynoznavchi studii* 29, 197–205. [In Ukrainian].

TOPOLNYTSKA, Yu., 2017, Materialna pidtrymka maternystva v URSSR yak odyn iz napriamkiv derzhavnoi polityky (1965–1985 rr.) [Material support for motherhood in the Ukrainian SSR as one of the areas of state policy (1965–1985)]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy* 53, 158–164. [In Ukrainian].

TOPOLNYTSKA, Yu., 2018, Okhorona maternystva i dytynstva v URSSR (1964–1985): istorychnyi aspekt [Protection of motherhood and childhood in the Ukrainian SSR (1964–1985): historical aspect)]. *Kand. dys. Kyivskiy natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka*, 271 p. [In Ukrainian].

TsIK SSSR, SNK SSSR, 1936, Postanovlenie TsIK SSSR №65/№1134 ot 27 iunia 1936 g. «O zapreshchenii abortov, uvelichenii materialnoi pomoshchi rozhenitsam, ustanovlenii gosudarstvennoi pomoshchi mnogosemeinyim, rasshirenii seti rodilnykh domov, detskikh iaslei i detskikh sadov, usilenii ugolovnoho nakazaniia za neplatezh alimentov i o nekotorykh izmeneniakh v zakonodatelstve o razvodakh» [Central Executive Committee of the USSR, Council of People's Commissars of the USSR, 1936, Resolution of the Central Executive Committee of the USSR No. 65/No. 1134 of 27 June 1936. «On the prohibition of abortions, increasing material assistance to women in childbirth, establishing state assistance to large families, expanding the network of maternity hospitals, nurseries and kindergartens, strengthening criminal penalties for non-payment of alimony, and certain changes in divorce legislation»]. <https://istmat.info/node/24072>. [In Russian].

Динаміка народжуваності та демографічної політики в Україні у 1950-х – 1980-х роках

Друга половина XX століття позначилася істотними трансформаціями у демографічній структурі, зокрема й в динаміці народжуваності, що не оминули й українського регіону, – від короткочасного підйому – так званого «компенсувального» зростання народжуваності – у перші повоєнні роки до стійкого зниження впродовж 1950–1980-х років. Ці тенденції відображали складну взаємодію соціальних, культурних, економічних та політичних змін. Стрімкі урбанізаційні процеси, зростання жіночої зайнятості та рівня освіти, гендерний дисбаланс в структурі населення на фоні економічної нестабільності, нестачі житла, низької контрацептивної культури при рекордних показниках здійснених абортів сприяли інтенсивному падінню народжуваності у цей період. Хоч материнство як соціальний інститут незмінно перебувало в центрі уваги офіційної ідеології та сімейної політики, що визначалася високим рівнем пронаталізму та патерналізму, спроби державного регулювання цих процесів виявилися малоуспішними.

У статті здебільшого на матеріалі статистичних даних досліджуються основні тенденції в структурі народжуваності у період від 1950 до 1989 року, аналізуються коефіцієнти фертильності у різних вікових групах жінок та загальні коефіцієнти народжуваності в Україні впродовж цих десятиліть. Розглядаються головні чинники зниження народжуваності у цей період та особливості її динаміки. Простежено, як змінювалися особливості репродуктивної поведінки у жінок різних поколінь, зокрема «помолодшання» материнства, раннє припинення дітородної активності, тяжіння до утвердження моделі малодітної сім'ї у повоєнних поколіннях. Проаналізовано вплив і значення на демографічну ситуацію повторної легалізації абортів у 1955 році. Показано, у який спосіб на невтішні демографічні тенденції реагувала держава, схарактеризовано основні напрямки радянської сімейної політики, розкрито значення державних ініціатив, соціальних програм, покликаних заохочувати материнство й стимулювати народжуваність.

Ключові слова: народжуваність, зниження народжуваності, материнство, репродуктивна поведінка, аборт, сімейна політика, УРСР, 1950–1980-і роки.

Iryna Omeliukh, Ph.D. student, Faculty of History, Ivan Franko National University.

Ірина Омелюх, аспірантка, історичний факультет ЛНУ імені Івана Франка.

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0008-7666-9030>

Received: 01.09.2025

Advance Access Published: October, 2025